

**ПЕРШІ ЗДОБУТКИ ВІТЧИЗНЯНОГО ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ У
КОНТЕКСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАВЧАННЯ ШКОЛЯРІВ (ДРУГА
ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті висвітлюється розвиток вітчизняного підручникотворення у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. у контексті диференціації шкільного навчання. Досліджено напрями диференціації через підходи до побудови й відбору навчального змісту та структури підручника.

Ключові слова: *шкільна освіта, підручник, диференціація, напрями.*

В статье отражены основные вопросы развития отечественного учебника во второй половине XIX - в начале XX ст. в контексте дифференциации школьного обучения. Исследованы направления дифференциации через подходы к построению, отбору содержания и структуры учебника.

Ключевые слова: *школьное образование, учебник, дифференциация, направления.*

In the article the basic questions of development of school history textbook in the second half of XIX - at the beginning of XX centuries are reflected within the context of differentiation of the school teaching. The directions of such differentiation are investigated through in connecting with the construction and selection of content and structure of textbooks.

Keywords: *school education, textbook, differentiation, directions.*

Постановка проблеми. Розвиток людської особистості значною мірою залежить від оволодіння кожною дитиною суспільним досвідом, основу якого складають наукові знання, способи діяльності, досвід творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення до оточуючої дійсності. Проблема трансформації шкільної освіти у напрямі особистісно орієнтованого навчання, всебічного розвитку індивідуальності дитини є сьогодні надзвичайно актуальною. Її розв'язання можливе лише за умов диференційованого навчання школярів, під яким педагоги розуміють доступність, результативність навчання всіх учнів і кожного з них окремо. Цей підхід актуалізує як питання оновлення змісту освіти, так і удосконалення засобів навчання. Основним матеріальним носієм змісту середньої освіти й засобом організації навчальної діяльності учнів був і залишається шкільний підручник, тому створення підручників, що реалізують диференціацію навчання, стає першочерговим завданням

сучасної теорії і практики підручникотворення. Водночас на сьогоднішній день не можна стверджувати, що проблема реалізації функції диференціації підручниками з різних предметів розв'язана. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній педагогічній науці і практиці тривають пошуки шляхів її вирішення. У цьому контексті безумовно доречним є звернення до історико-педагогічного досвіду попередніх поколінь освітян. У зв'язку з чим, практика вітчизняного підручникотворення другої половини XIX - початку XX ст. становить значний інтерес для педагогічної науки і практики.

Аналіз публікацій і досліджень, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зазначити, що вагомий внесок у вирішення проблем диференціації навчання внесли В. П. Беспалько, Д. Д. Зуєв, І. Я. Лернер, М. М. Скаткін, А. В. Хуторський та ін. Серед українських дослідників цих питань виділяються праці В. І. Лозової, Я. П. Кодлюк, О. В. Онищука, О. Я. Савченко та ін. Щодо дидактичного визначення поняття «підручник», то воно подається у працях В. В. Краєвського, Я. П. Кодлюк, Є. Й. Перовського, С. Н. Полянського та ін. У методичному розумінні поняття «підручник» висвітлювалось у розвідках І. Я. Лернера, О. І. По-метун, С. Г. Шаповаленка та ін.

Основним проблемам підручникотворення в Україні, зокрема другої половини XIX - початку XX ст. присвячено праці Я. П. Кодлюк, І. І. Смагіна. Розвиток українського шкільництва, зазначеного періоду, висвітлено у працях Л. Д. Березівської, Л. П. Вовк, Н. П. Дічек, М. Б. Євтуха, І. В. Зайченка, В. К. Майбороди, О. В. Сухомлинської, М. Д. Ярмаченка та ін. В них міститься значна кількість наукових ідей, положень і фактів, які об'єктивно характеризують розвиток шкільної освіти в Україні у минулому.

Але слід зазначити, що проблеми диференціації навчання учнів засобами шкільного підручника на межі XIX-XX ст. не досліджувалися і потребують ретельного вивчення та аналізу.

Формулювання цілей статті. Таким чином метою даної статті є висвітлення питань диференціації навчання засобами шкільного підручника у другій половині XIX - на початку XX ст. періоду активної розбудови

шкільництва і підручникотворення в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведені педагогами дослідження свідчать, що питання диференціації широко розглядаються в науковій літературі, де розрізняють два основних види диференціації навчання [2;3;6;7;9]. Перший - рівнева чи внутрішня - проявляється у тім, що, навчаючись в одному класі, за одними програмами і підручниками, учні можуть засвоювати матеріал на різних рівнях. Другий вид диференціації - це диференціація за змістом освіти - профільна чи зовнішня - що передбачає навчання різних груп школярів за різними програмами, які відрізняються глибиною вивчення матеріалу, обсягом відомостей та ін.

Диференційоване навчання як першого, так і другого видів, реалізується за допомогою відповідних навчально-методичних комплексів. На думку вчених [2;7;8], чільне місце серед них належить підручнику. Наприклад, М. Н. Скаткін виділяє індивідуалізацію і диференціацію навчання як одну з головних педагогічних функцій підручника. У цьому питанні М. Н. Скаткін вторить В. П. Беспальку, який, з одного боку, справедливо стверджує, що «Підручник ... завжди задає учню навчальну діяльність індивідуалізовано ..» (і в цьому полягають справжні витoki індивідуалізації та диференціації навчального процесу з допомогою підручника), проте, з іншого - далі стверджує, що «ефект, здійснений підручником на якість підготовки учня, завжди один і той же і залежить від якості підручника»[2, 8]. Згідно ж А. В. Хуторському, «надзавдання підручника - допомога у забезпеченні особистісного розвитку учня стосовно досліджуваного курсу» [8, 32].

Теоретичний аналіз питань підручникотворення свідчить, що шкільний підручник здатен і повинен виконувати функцію диференціації навчання школярів лише за умови спеціальної побудови і відбору навчального змісту, структури і методичного апарату підручника, які орієнтовані на виконання цього завдання. В історико-педагогічній літературі недостатньо висвітлені можливі напрями диференціації навчання засобами підручника, без визначення яких неможливо оцінювати функцію диференціації навчання будь-якого підручника. Як зауважувалось вище, зовнішня диференціація завжди

обумовлена потребами цільової групи учнів, яким призначений підручник. На нашу думку, така диференціація у більшості випадків може відбуватись за такими напрямками:

- за національними (мовними, регіональними) ознаками;
- за соціальними ознаками (міські, сільські діти тощо);
- за релігійними ознаками (католики, православні і т.п.);
- за пізнавальними нахилами і уподобаннями дітей (гуманітарний, природничий та ін. напрями навчання, рівень стандарту чи поглиблений);
- за рівнем пізнавальних можливостей учнів (обдаровані діти чи діти з особливими потребами);
- за віком дітей (початкова чи середня школа).

Створення цільового підручника, що задовольняє потреби однієї з названих чи інших категорій, потребує використання у ньому спеціальних засобів диференціації: інформації, що важлива саме для цієї групи, специфічної мови та термінології, додаткових спеціально відібраних відомостей, запитань і завдань. Внутрішня диференціація зазвичай представлена у підручнику різними видами тексту та позатекстових компонентів (завдань, запитань, ілюстрацій тощо), які дозволяють вчителю організувати одночасне навчання дітей різного рівня навченості та пізнавальних можливостей на одному уроці в одному класі [9].

Аналіз підручників та інших аутентичних досліджуваному періоду навчальних книг джерел дозволяє стверджувати, що у вітчизняному підручникотворенні зародження феномена диференціації підручників пов'язано із другою половиною ХІХ ст., коли вперше спостерігаємо її прояви за національними та соціальними ознаками. У цей період найбільш активно процес підручникотворення розгорнувся на підросійській території України.

Реальна диференціація в умовах російськомовної освіти для українських дітей насамперед потребувала видання для них підручників рідною мовою. На думку багатьох досвідчених педагогів, вивчення російської мови в національних школах імперії мало б кращі результати якби цей процес здійснювався за допомогою рідної для учнів мови. Такої позиції дотримувалися

на той час М. Х. Вессель, М. О. Корф, Т. Г. Лубенець, К. Д. Ушинський та ін. Педагогічна громадськість зверталась до уряду Російської імперії з проханням дозволити друкування навчальних книг українською мовою та мовами інших національностей, які проживали в українських землях (греки, кримські татари, євреї, поляки та ін.). Однак влада на поступки не йшла, оскільки використовувала російську мову як засіб асиміляції поліетнічного населення імперії. Мовне питання актуалізувало потребу диференціації у підручникотворенні і водночас стало однією із складових мотивації розгортання цього процесу.

Наближення підручників до потреб українських дітей потребувало і відповідного змісту. На цьому зауважував у 1901 р., наприклад, громадський діяч і педагог В. Н. Леонтович, який стверджував, що навчальні книги, використовувані на території українських земель давали матеріал абсолютно не пов'язаний з регіоном та господарською діяльністю селян. У підручниках з географії наводилась інформація про кліматичні умови далеких від російських губерній і зовсім не йшлося про українські землі. У задачниках з арифметики була відсутня специфіка сільського життя, не було ніяких вправ про обміри земельних ділянок, розрахунків вартості вирощуваного зерна і відгодовування домашньої худоби тощо [4, 6].

Водночас окремі українські педагоги здійснювали спроби наблизити навчальну літературу до школяра, адаптуючи тексти до соціального і навіть мовного середовища. Серед них Б. Д. Грінченко, Т. Г. Лубенець, С. Ф. Русова та ін. Зокрема Т. Г. Лубенець у 1883 р. опублікував під псевдонімом Норець «Граматику» для початкових класів та під псевдонімом Хуторний «Читанку». Ці навчальні книги містили українські приказки, казки, пісні і були більше наближені до школярів Наддніпрянщини. У 1895 р. він опублікував «Збірку арифметичних задач, що містить дані переважно із сільського побуту», що також мала виразні ознаки соціальної та національної належності.

Історик і громадський діяч А. Г. Лотоцький також відзначав, що «назріла потреба в пристосуванні освіти до національних особливостей українського населення виявилася, між іншим, в досить значному розвитку спеціальної

педагогічної літератури... Зокрема видаються керівництва по історії М. Грушевського, М. Аркаса, Б. Грінченка, І. Коваленка». Це були перші підручники української історії для шкіл. Рух за національну школу відобразився, таким чином, «в створенні шкільних посібників навіть при повній відсутності самої школи [5, 9-10]. Проте, реальні зміни у бік українізації змісту історичної освіти були незначні.

Щодо диференціації підручників за соціальними ознаками учнів та типами навчальних закладів, то можемо спостерігати лише поодинокі спроби її декларування. Зокрема в «Арифметиці» Ф. Симашко (вийшла друком у 1891 р.) на обкладинці зазначалось, що книга розрахована на кадетів (тобто юнаків, які готувалися до військової кар'єри). Але на другій сторінці книжки було зауважено, що підручник рекомендований і для жіночих гімназій. Насправді ж у тексті «Арифметики» були відсутні будь-які ознаки диференціації й орієнтації на потреби задекларованих категорій шкільної молоді.

На початку ХХ ст. вже більшість авторів підручників позначали на обкладинці та у вступному слові, на яку категорію учнів орієнтовано підручник (початкові народні училища, гімназії, реальні училища, комерційні школи, кадетські училища та ін.). У відповідності з такою диференціацією готувався дещо змінений текст підручника, розроблялися специфічні завдання, вправи тощо.

Найбільш помітно це простежується на навчальних книгах з математики. Так, у 1912 р. А. Г. Бернашевський, Г. М. Васильєв опублікували ілюстрований збірник арифметичних задач та вправ для сільської школи під назвою «Жива лічба». Усі завдання в книжці пов'язані з життям селян. Ілюстрації також відповідно підібрані. У кінці книги автори пропонують учням так звані «німі» задачі, тобто з пропусками цифр. Наприклад: «У селі ... садиб, а криниць тільки ... Скільки садиб у селі без криниць? На скільки садиб припадає одна криниця?» [1,6]. Аналогічно підійшов до цієї проблеми Н. П. Васильєв-Яковлев у підручнику «Комерційна арифметика у зв'язку з комерційною економією. Курс реальних училищ» (1912). Підручник був, за словами автора, орієнтований на учнів які мали займатися обрахунками, що зустрічаються у

торгівлі і промисловості. Окрім того, цей підручник відрізнявся від звичайної арифметики способами і прийомами швидкої лічби.

Зрештою проблему диференціації було порушено й на I Всеросійському з'їзді викладачів математики (1912) [6,19]. Учасники з'їзду обґрунтовували доцільність спеціалізації навчання математиці у старших класах з урахуванням здібностей учнів, їх індивідуальних інтересів та прагнень перспектив подальшого навчання й майбутньої професійної діяльності.

Висновки. Таким чином, проведені дослідження підводять до висновку, що в другій половині XIX - на початку XX ст. у вітчизняній педагогічній думці ідея диференціації у підручкотворенні визріла, проте її системна реалізація ще була питанням часу. В основному окремі спроби зовнішньої диференціації підручників здійснювались у напрямі забезпечення національно-культурних потреб представників різних народів, у тому числі українців, врахування соціальної специфіки навчання дітей у сільській та міській місцевості, особливостей навчання дітей двох вікових груп: молодших школярів та учнів середньої школи. Щодо внутрішньої диференціації, то її ознак у підручниках цього періоду майже не спостерігається.

Література

1. Бернашевский А. Г., Васильев Г.М. Живой счет. Иллюстрированный сборник арифметических задач и упражнений для сельских школ. - М.: Тип. Тов. И. Д. Сытина, 1912. - 119 с.
2. Беспалько В. П. Учебник. Теория создания и применения. - М.: НИИ школьных технологий, 2006. - 192 с.
3. Дічек Н.П. Підходи до розгляду проблеми диференційованого навчання в історії українського шкільництва (80 - ті рр. XIX ст.. - до 1917 р.) // Освіта Донбасу. - 2010.-№ 4-5.-С. 71-77.
4. Леонтович В. Н. К вопросу о составлении учебников для сельских школ Полтавской губернии. - Полтава.: Типографія Л. Т. Фишберг, 1901. - 18 с.
5. Лотоцкий А. Г. За родную школу. - М. , 1916. - 21 с.
6. Сухомлинська О. В. Диференційоване навчання в історії української

школи / О. В. Сухомлинська // Диференціація навчання на різних ступенях загальної середньої освіти: теорія, практика, перспективи: матеріали методолог, семінару, 19 лист. 2008 р., м. Київ. - К.: Пед. Думка, 2009. - С. 19-24.

7. Скаткин М. Н. Проблемы теории учебника в отечественной дидактике// Учебник: создание-выбор-обучение/Сост. Воронина Г. А. М.: Изд-во СГУ, 2006. - С. 28 - 37.
8. Хуторской А. В. Возможно ли создание общей теории учебника?// Современный учебник. Проблемы проектирования учебной книги в условиях модернизации школьного образования./Под ред. Хуторского А. В. - М.: Исмаил РАВ, 2004. - С. 31-42.
9. Хуторской А.В. Развитие одаренности школьников. Методика продуктивного обучения. - М.: Владос, 2000 - С. 129- 137